



## KORXONALARDA ICHKI NAZORAT TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Mexmonaliyev Ulug'bek Erkinjon o'g'li

Qo'qon Universiteti "Xalqaro turizm va iqtisodiyot" kafedrasida o'qituvchisi

Email: [lionslar9233@gmail.com](mailto:lionslar9233@gmail.com)

+998999972326

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
<p>Qabul qilindi: 24-dekabr 2024-yil Tasdiqlandi: 26-dekabr 2024-yil Jurnal soni: 13 Maqola raqami: 9 DOI: <a href="https://doi.org/10.54613/ku.v13i.1019">https://doi.org/10.54613/ku.v13i.1019</a></p>	<p>Maqolada mamlakatimiz va xorijiy davlatlarning mazkur sohadagi tajribalarini o'rganish, mamlakatimiz korxonalar boshqaruvi tizimiga keng joriy qilish bo'yicha ilmiy taklif va amaliy tavsiyalarni xalqaro standartlar asosida ishlab chiqish ichki nazorat tizimini tashkiliy-iqtisodiy asoslari bilan bog'liq bo'lgan dolzarb muammolar aniqlangan va ularni hal qilishga qaratilgan ilmiy takliflar ishlab chiqilgan.</p>
<p>KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/ KEYWORDS</p>	
<p>Ichki nazorat tizimi, Nazorat taftish kammissiyasi, moliyaviy nazorat, SMS-banking, Internet-banking, ichki audit tizimi,</p>	

**Kirish.** Johonda zamonaviy iqtisodiyot "buzuvchi innovatsiyalar" bilan belgilanmoqda. Shunday innovatsiyalar nafaqat yangi tendentsiyalarni o'rganuvchi ilmiy mutaxassislar, balki korxonalar uchun ham moslashuvni talab etmoqda. Korxonalar o'z faoliyatida resurslar, kapital va mehnat bozorida o'zgarishlarni birinchi his qilib, ichki tuzilmalarini o'zgartirishi kerak. Ichki nazorat tizimi (INT) ushbu jarayonda muhim rol o'ynaydi va korxonaning samaradorligini ta'minlashga yo'naltirilgan. Ichki nazorat (IN) mavzusida ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, nazorat funksiyalarini doimiy ravishda rivojlantirish va takomillashtirish zarurati dolzarbligicha saqlanib qolmoqda. Ichki nazorat tizimini tashkil etishning muhim xususiyatlaridan biri uni ajratilgan joylarda o'rnatish va amalga oshirishdir, bu esa ko'p darajali nazorat, hududiy joylashuv va bo'limlarning o'ziga xos faoliyati bilan bog'liq qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Korxonalar raqamli faoliyatini tashkil etishda nazoratni ta'minlash hamda joriy avtomatlashtirilgan boshqaruv usullarining natijadorligini o'lchash muammosi paydo bo'lmoqda.

Jahonda qo'shma korxonalarining faoliyatini yaxshilash jarayonida amaldagi qonunchilik bazasining yetarlicha rivojlanmagan tufayli, ichki nazorat va ichki audit vazifalarining takrorlanishi keng tarqalgan. Xalqaro Ichki Auditorlar Instituti tomonidan o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, ichki auditorlarning taxminan 34 foizi konsalting loyihalarida ishtirok etadi va 42 foizi ichki auditorlar strategik risklarni boshqarishning sifatini baholashadi, bu esa ichki audit funksiyalarining bo'linib ketganligidan dalolat beradi. Shu sababli, mavzuning dolzarbligini quyidagi omillar bilan bog'liq: ichki nazorat va ichki audit bo'linmalari o'rtasida huquqlar va majburiyatlarining aniq taqsimlanmaganligi, aksariyat xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda ichki audit funksiyasining kam rivojlanganligi, ichki nazorat tizimini baholash metodologiyasi. O'zbekistonda qo'shma korxonalarining investitsiyaviy jozibadorligini oshirish maqsadida korxonalarining ichki nazorat tizimini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

**Adabiyotlar tahlili.** Korxonalarda ichki nazorat va auditni tashkil etish, shuningdek, ichki nazorat va ichki auditning javobgarligini farqlash masalalari xorijiy olimlar Q. Gaosong, Y. Leping, Kobozeva, N.V. Kotlyachkov, O. V., Krivetskaya, T.P., Morera Borroto, E.V. Sheremet, A.D. ning asarlarida ko'rib chiqilgan. Respublikamizda K.B. Axmedjanov, A.Z. Avloqulov, R.D. Dushmanov, Sh.I. Ixamov, A.A. Karimov, N.F. Karimov, S.U. Mehmonov, A.X. Rardaev, M.M. Tulakhodzhaeva, A.N. To'raev, B.Q. Hamdamov, B.A. Hasanov, I.N. Qo'ziev va boshqa iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlarida audit tizimini takomillashtirish bo'yicha ichki nazorat va ichki auditning ba'zi jihatlari kam o'z ifodasini topgan.

Hozirgi sharoitda korxonalar boshqaruvida ichki nazorat va ichki auditni tashkil etish masalasi ilmiy adabiyotlarda yetarlicha o'rganilmagan. Korxonalar boshqaruvi tizimidagi kamchiliklar va ularning kelib chiqish sabablarini, ichki nazorat va ichki audit uslubiyotining xalqaro standartlarga mos emasligini aniqlash dissertatsiya

mavzusining tanlanishiga ta'sir qilgan. Shuningdek, korxonalar boshqaruvi tizimidagi ichki nazorat va ichki audit faoliyatidagi mavjud muammolarni aniqlash, xorijiy davlatlarning mazkur sohadagi tajribalarini o'rganish, mamlakatimiz korxonalar boshqaruvi tizimiga keng joriy qilish bo'yicha ilmiy taklif va amaliy tavsiyalarni xalqaro standartlar asosida ishlab chiqish mazkur ilmiy tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

**Tadqiqot metodologiyasi.** Ilmiy tadqiqotni bajarishda statistik guruhlash, induksiya va deduksiya, ekspert baholash, qiyosiy va trendli tahlil usullaridan foydalanildi. Ilmiy maqolani yozishda korxonalar nazorat xizmatlari ko'rsatish yillar davomida rivojlanib borayotgan bo'lsa-da, ushbu xizmatlarning yanada taraqqiy topishida muammolar yo'q deb bo'lmaydi, ularni amaliy holatini tahlili usullardan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Tadqiqot davomida bilimning umumiy ilmiy usullaridan foydalanildi: tizimli yondashuv, tafsilot va umumlashtirish, deduksiya va induksiya, jadval va grafik talqin.

**Tadqiqot natijalari.** Aksiyadorlik jamiyatlarida va yirik mchklarda xususan ishlab chiqarish korxonalarida maxsulotga bo'lgan talabning hisobot oyining so'ngi kunlarida oshib ketishi kuzatiladi bu esa hujjatlashtirishsiz maxsulotlarni ombordan olinishi buyruqsiz soatbay hodimlarni ishga jalb qilinishi ortidan korxonalarining moliyaviy hisobotlari uchun kerakli bo'lgan hujjatlar vaqtida taqdim etilmaydi va o'z ozidan hisobotlar so'raglan vaqtdan ancha kechikip tayyorlanadi. "Moliyaviy hisobotlarga bog'liq bo'lgan elektron hujjatlar aylanishi" joriy qilish asosida ichki nazorat tizimi takomillashtirilgan.

Ichki nazoratni amalga oshirish bo'yicha vazifalarni taqsimlash modeli joriy etilgan, bu esa nazorat funksiyasining samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonini bergan.

Ichki nazoratni umumiy baholash natijalari asosan informatsion xarakterga ega, chunki tuzatish choralarini ko'rish uchun ichki nazoratning alohida tarkibiy qismlari bo'yicha baholash natijalari hisobga olinishi kerak. Ushbu ilmiy yangilikni joriy amaliyotga joriy etish orqali INT ni shaffofligini ta'minlashga erishilgan.

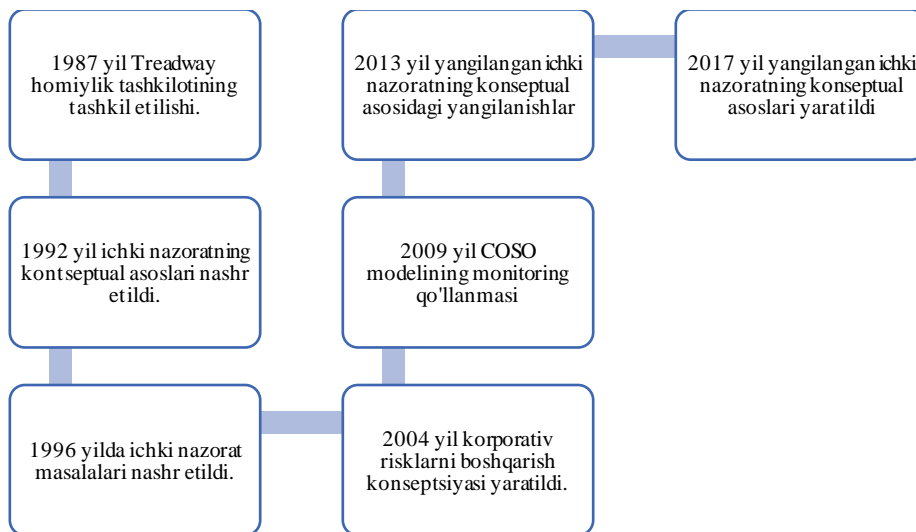
Ishlab chiqarish auditini jarayonini optimallashtirish va samaradorligini oshirish uchun cheklilar qo'llanilishi juda muhim. Ilmiy yangilik kiritilgan cheklist esa ishlab chiqarish auditining yangi darajaga ko'tarilishini ta'minladi.

Ish asosiy ilmiy tamoyil va tavsiyalardan sanoatning tufli tarmoqlari, yirik ishlab chiqarish korxonalarini tomonidan amaliyotda qo'llanilishi mumkin. Tadqiqot materiallaridan ichki nazorat, audit va risklarni boshqarish bo'yicha yo'nalishlarda foydalanish mumkin.

Raqamli iqtisodiyot shuningdek biznes olib borishning yangi shakllarining namoyon bo'lishi asosida nazorat funksiyasining xo'jalik yurituvchi sub'ektning bozordagi mavqeyiga tog'ridan-to'g'ri ta'siri oshib bormoqda, xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyatining almashuvchan sharoitlariga moslashtirilishi biroq ichki nazorat oldiga qo'yilgan vazifalarga erishishni amalga oshirish kerak.

Ushbu tizimning mosligini va uzluksiz takomillashtirish zarurati xalqaro tendentsiyalar orqali tasdiqlanadi: so'nggi besh yilliklarda korxonada nazoratni tashkil etishning tubdan zamonaviy usullari keng namoyon bo'ldi. Eng tarqalgan misol - bu tovarning uzluksiz ishlab chiqarilishini va shuning uchun maxsulotning sifati ustidan uzluksiz

nazoratning optimal darajasini nazarga oluvchi Yaponiya kanban tizimi. Innovatsiyalar va qonunchilik uslubiy darajada amalga oshirilmogda: ichki nazorat kontsepsiyasi so'nggi on yilliklarda doimiy ravishda takomillashtirildi, bular dan asosiy bosqichlar 1-rasmda aks ettirilgan.



1-rasm. Ichki nazorat tizimini rivojlanish bosqichlari<sup>1</sup>

Nazorat funksiyasini tushinishda odatda ichki nazorat tizimi bilan bog'lanadi. Ko'pchilik nazoratni ichki jarayon yoki jarayonlar to'plami sifatida ichki ko'radi, shuning uchun ichki nazoratni alohida faqat harakatlar yoki boshqaruv yuqori siyosati bilan emas, balki bog'liq tizim elementlari deb ta'kidlashadi.

Ushbu bobda ikki keng tarqalgan ichki nazorat tushunchasi ko'rib chiqiladi:

1. COSO - Treadway komissiyasining homiy tashkilotlar qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan ichki nazorat modeli;
2. COBIT - ISACA axborot tizimlari auditi va nazorati assotsiatsiyasi tomonidan ishlab chiqilgan "Axborot texnologiyalarini boshqarish maqsadlar" standarti.

Korxonalarda ichki nazorat tizimining keng tarqalgan modeli besh asosiy komponentdan iborat:

**Nazorat muhiti.** Tashkilot xodimlari ishlayotgan muhit va korporativ madaniyatni o'z ichiga oladi. Bu korporativ standartlar, boshqaruv uslubi, qoidalar va lavozim tavsiflarini o'z ichiga oladi. Korporativ muhit ichki nazorat tizimining asosidir, chunki rasmiy va norasmiy qoidalarsiz korxonaning samarali ishlashi mumkin emas. Nazorat muhitining alohida bloki korruptsiyaga qarshi faoliyat sohasidagi korporativ standartlar, axloq kodeksi va korporativ xulq-atvor qoidalari bilan ifodalanadi. Bu blok korxonaga muvaffaqiyati uchun muhimdir, chunki insofsiz xatti-harakatlarning oldini olish qoidalarsiz tashkilot faoliyatining barcha boshqa sohalari xavf ostida bo'ladi. Masalan, aktivlarni o'g'irlash orqali firibgarlik tashkilotning samarali ishlashiga to'sqinlik qiladi va uni huquqiy va obro' xavfiga duchor qiladi.

**Xavf-xatarni baholash.** Tashkilot maqsadlariga erishishga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan xavf darajasini aniqlash jarayoni o'z ichiga oladi. Ushbu bosqichda, odatda, turli bo'limlar o'rtasida o'zaro aloqa amalga oshiriladi: rejalashtirish, yuridik, soliq bo'limlari, buxgalteriya. Tadbirkorlik faoliyatining risklari har bir xo'jalik yurituvchi sub'ektaga xos bo'lib, ular biznesning ajralmas qismidir. Keng ma'noda "xavf" tushunchasi nafaqat foydaning mumkin bo'lgan pasayishi, balki iqtisodiy sub'ekt uchun daromadning oshishi yoki boshqa ijobiy o'zgarishlarni ham o'z ichiga oladi. Boshqacha qilib aytganda, hodisaning yuzaga kelishi natijasida kutilgan natijalardan oshib ketish ehtimoli mavjud bo'lib, bu faoliyatga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan,

moliyaviy matematikada moliyaviy operatsiyaning tavakkalchiligi rentabellikning har qanday yo'nalishda o'rtacha qiymatdan chetlanishini anglatadi, ya'ni riskning yuzaga kelishi natijasida investor qo'shimcha foyda yoki zarar ko'rishi mumkin.

**Nazorat tartiblari.** Bu tashkilotda samaradorlik va tezkorlikni, hisobotlarning ishonchiligi va o'z vaqtda taqdim etilishini, shuningdek qonun hujjatlariga rioya etilishini ta'minlash uchun amalga oshiriladigan tadbirlarni o'z ichiga oladi. Masalan, materiallarni chiqarish bo'yicha operatsiyalarga ruxsat berish, bu ularning ortiqcha sarflanishini oldini olishga yordam beradi.

**Axborot va aloqa.** Bu element kompaniya xodimlari o'rtasida axborot almashinuvini ta'minlaydi. Monitoring ichki nazorat tizimining sifatini baholash. COSO kontsepsiyasiga ko'ra, dizayn (ichki nazorat tizimi qanday ishlab chiqilganligi, uning konfiguratsiyasi kamchiliklarni aniqlashga qaratilganmi yoki yo'qmi) va ichki nazorat tizimining samaradorligi (ko'rsatkichlar darajasi ichki nazorat tizimining ishlashi belgilangan me'yoriy hujjatlarga mos kelishi) baholanadi. COBIT kontsepsiyasi tashkilot manfaatdor tomonlari uchun maksimal qiymatni oshirish, biznesni o'zgartirish uchun resurslarni optimallashtirish va biznes risklarini baholash va kamaytirish uchun axborot va texnologiyalardan samarali foydalanishga urg'u beradi. Axborot tizimlarini tekshirish va nazorat qilish assotsiatsiyasi tomonidan ta'riflanganidek, ichki nazorat - bu korxonaning biznes maqsadlariga erishish va kutilmagan hodisalarni oldini olish yoki aniqlash va tuzatish uchun asosli ishonchni ta'minlash uchun mo'ljallangan siyosatlar, protseduralar, amaliyotlar va tashkiliy tuzilmalar to'plami.

**Jarayonlar** - bu aniq maqsadlarga erishishga yo'naltirilgan amaliyot va tadbirlarning tuzilgan to'plami.

Tashkiliy tuzilmalar tashkilotda qaror qabul qilishning asosiy sub'ektlari hisoblanadi.

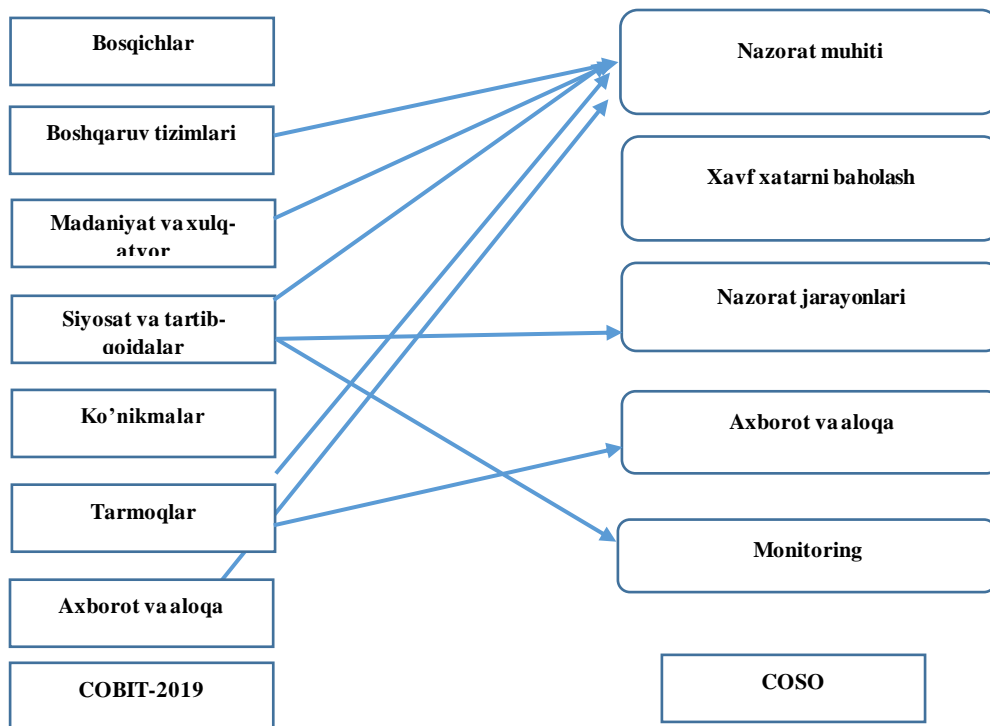
Subyektlarning kutilgan xatti-harakatlarini belgilaydigan ko'rsatkichlar va standartlar.

Axborot oqimlari - COBIT kontekstida samarali boshqaruv uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni anglatadi.

Madaniyat va xulq-atvor sub'ektlarning harakatlari.

Infratuzilma boshqarish uchun foydalaniladigan texnologiyalar va ilovalar. Ikki tushunchaning tarkibiy qismlarini taqqoslash mumkin. 2-rasmda keltirilgan.

<sup>1</sup> Muallif ishlanmasi



Kontseptsiyalarni tahlil qilish asosida ichki nazorat yuqori boshqaruv tomonidan qo'yilgan maqsad va vazifalarning bajarilishini ta'minlash uchun amalga oshiriladigan jarayondir, ya'ni u quyidagi ijro funktsiyalarini bajaradi:

- boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun risklar to'g'risida boshqaruvni to'liq va ishonchli ma'lumotlar bilan ta'minlash;
- xo'jalik yurituvchi sub'ektning o'z faoliyatini amalga oshirish uchun asosni shakllantirish (siyosat, samaradorlik standartlari, tashkiliy tuzilma);
- xavflarni amalga oshirishning oldini olish va salbiy oqibatlarni bartaraf etish uchun biznes jarayonlarini qo'llab-quvvatlash.

**Xulosa.** Umumiy qilib aytganda, nazorat funktsiyasi ijro etuvchi organ sifatida ichki nazorat bilan cheklanib qolmasligi kerak: dinamik iqtisodiy muhitda u xo'jalik yurituvchi sub'ektning barqaror innovatsion rivojlanishini ham ta'minlashi kerak va shuning uchun uni saqlash va

#### Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi qonuni. "Buxgalteriya hisobi to'g'risida" (yangi nashr). Toshkent, 2016 yil 13 aprel, ORQ-404, www.lex.uz.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ma'muriy javobgarlik to'g'risida"gi kodeksi 1994-yil 22-sentyabrda 2015-XII-son Qonuni bilan tasdiqlangan. www.lex.uz.
3. O'zbekiston Respublikasining 2023-yil 30-apreldagi Mehnat kodeksi www.lex.uz.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4611-son qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 23.08.2021 y., Ne 21.06.6280/0811. www.lex.uz/docs/4746047
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida"gi nizomni tasdiqlash haqida. 1999 yil 5 fevraldagi 54-son. www.lex.uz.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Statistik, soliq, moliyaviy hisobotlarni, litsenziyalanadigan faoliyat turlarini va litsenziyalash tartib-taomillarini tubdan qisqartirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni. 2012 yil 16 iyuldagi PF-4453-son, www.lex.uz

oshirishga qaratilgan strategik elementni samaradorlik va samaradorlik hisobotning ishonchligi va qonunlarga muvofiqligini o'z ichiga olishi kerak. Korxonadagi ichki auditning roli Ichki auditorlar instituti tomonidan ishlab chiqilgan ichki audit professional amaliyotining xalqaro standartlari bilan tavsiflanadi, qoidalarni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

korporativ boshqaruv jarayonlarini, shu jumladan qarorlar qabul qilish, nazorat qilish, axborot almashinuvini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalarni baholash va ishlab chiqish;

xavflarni boshqarish jarayonlarining samaradorligini, shu jumladan korxonaga maqsadlarining o'z missiyasiga muvofiqligini, korxonaning xavflarni samarali aniqlash va baholash, tegishli javob choralarni ishlab chiqish, xavflarni boshqarish uchun mas'ul shaxslarni yig'ish va xabardor qilish qobiliyatini baholash;

baholash va baholash orqali samarali ichki nazorat tizimini saqlab qolishda yordam berish.

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvning zamonaviy usullarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni. 2015 yil 24 apreldagi PF-4720-son, www.lex.uz.

8. Qudbiyev, N. T., Ulug'bek Erkinjon, O. G. L., & Mominov, I. L. O. (2022). TADBIRKORLIK SUBYEKTLARIDA ICHKI NAZORATNING SAMARALI TIZIMI SIFATIDA ICHKI AUDITNING O'RNI VA AHAMIYATI. *Scientific progress*, 3(1), 449-457

9. Rasulov Hamidjon Yakubovich, & Abdumannonov Rizobek Iqboljon o'g'li. (2024). EKSKURSIYA FAOLIYATI UCHUN MUTAXASSISLAR TAYYORLASHNING ZAMONAVIY MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLI TENDENSIYALARI. *Kokand University Research Base*, 884-888. Retrieved from <https://scholar.kokanduni.uz/index.php/rb/article/view/>

10. Xursanaliyev, B. (2023). KICHIK VA YIRIK BIZNESNI BOSHQARISHNING ILG'OR XORIJIY TAJRIBALARI. QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 7, 28-30

11. Boburjon Turanboyev Qodirjon o'g'li, & Mamasoliyev Javlonbek Ortoq o'g'li. (2023). MAMLAKAT YALPI ICHKI MAHSULOTIGA SOLIQ TURLARINING TA'SIRI. QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 9(9), 53-6